
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Egy szerb radikális párti politikus pályája 1913–1923 között: Stojan Protić és a föderalizmus–centralizmus problémája

Stojan Protić², a Szerb Radikális Párt (Narodna Radikalna Stranka) alapító tagjának, több szerb kormány belügy- és pénzügyminiszterének, az első jugoszláv miniszterelnöknek 1913–1923 közti politikai nézeteivel ismerteti meg az olvasót *David MacKenzie* az *East European Quaterly* folyóirat 2008/3. számában. A szerző a University of North Carolina professzor emeritusa, aki több évtizeden keresztül tanított európai és orosz történelmet. A történész, aki oroszul, szerbül, németül és franciául is folyékonyan beszél, több könyvében is foglalkozik XIX. századi és XX. század eleji szerb témákkal (a teljesség igénye nélkül: *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875–1878* [A szerbek és az orosz pánszlávizmus, 1875–1878; 1967], *Apis: The Congenial Conspirator* [Apis: A megfelelő összeesküvő; 1989], *The „Black Hand” On Trial: Salonika 1917* [A „Fekete Kéz” pere: Szaloniki 1917; 1995] és *The Exoneration of the „Black Hand”* [A „Fekete Kéz” felmentése; 1998]).

Az amerikai történész jelen tanulmányában Stojan Protić és a radikális párt másik meghatározó személyisége, Nikola Pašić nézetein keresztül ismerhetjük meg mindazt a dilemmát, ami Jugoszlávia létrehozása és politikai berendezkedése körül forgott. Sajnos a tanulmány bevezető soraiból nem derül ki egyértelműen, hogy a szerző mi alapján választotta 1913-at kezdőpontként. Mint kiderül, már több korábbi tanulmányában is foglalkozott Protić politikai pályájának felvázolásával (jelen írása is ennek a sorozatnak képezi részét), de a radikális párti politikus korábbi nézeteivel, pályájának legfontosabb állomásaival még csak összefoglalásszerűen sem ismerteti meg az olvasót. Így csak valószínűsíthetjük, hogy az 1912–1913-as balkánháborúk befejezésénél veszi fel a fonalat. Ezt erősíti meg, hogy a tanulmány első részében a szerző Protić és Dragutin Dimitrijević Apis ezredes ellentétével foglalkozik, amely 1914 elején komoly hatalmi harcot eredményezett Szerbiában. Apis ugyanis egyik szervezője volt az 1903-as úgynevezett má-

jusi puccsnak, amely során meggyilkolták Obrenović Sándor szerb királyt és a Karadjordjević dinasztiát segítették hatalomra, majd részt vett a Fekete Kéz terrorszervezet létrehozásában. E szervezet nevéhez köthető egyébként (ahogyan arra MacKenzie a tanulmány folytatásában kitér) Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökös 1914-es szarajevói meggyilkolása.

Protić és az ezredes ellentétének háttérében az húzódott meg, hogy a radikális párti politikus belügyminiszterként 1913. április 14-i rendeletében polgári közigazgatást vezetett be a balkáni háborúk (1912–1913) eredményeként megszerzett macedón területeken. Ez érthetően ellenkezett a katonai közigazgatás fenntartását szorgalmazó Apis érdekeivel. 1914 januárjában pedig már arról terjedtek hírek, hogy Protić hadügyminiszter lesz, miközben nyugdíjazni fogják Apist és a hadsereg többi, Fekete Kézhez tartozó tisztjét. Az ellentét 1914 tavaszára már Pašić kormányának bukásával fenyegetett. A hadsereg tisztjei *Pijemont* címmel megjelenő lapjukban bírálták Protićot és a radikálisokat. Eközben az ellenzék is a tisztek mögött sorakozott fel. Tiltakozásuknak hangot adva kivonultak a parlamentből, ahol így a mindössze hét fős radikális többségre hagyatkozva kellett a törvényt elfogadni. A belpolitikai válságot tovább mélyítette, hogy abba Péter király és Sándor herceg is bekapcsolódott. Pašić azonban nem volt hajlandó Protić feláldozására, és a minimális parlamenti többség ellenére több fontos döntést sikerült keresztülvinnie. A hatalmi harcból is ő és Sándor került ki megerősödve. Apisszal végül az 1917-es szaloniki koncepciók perben számoltak le, ahol felségsértés és a dinasztia elleni összeesküvés szervezésének vádjával halálra ítélték. Az ítéletet nem sokkal később (1917. június 26.) végre is hajtották.

Az 1913–1914-es hatalmi válság részletes ismertetése után az események kronologikus rendjét követve a szerző Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökös meggyilkolásával és az azt követő fejleményekkel foglalkozik. A hangsúlyt természetesen arra helyezi, hogy mi volt Protić szerepe az eseményekben. Mint tanulmányából kiderül, a politikus már 1914 májusában beszámolt Pašićnak a radikális fiatalok tervéről. A kormány ülésén a többi miniszter egyetértett javaslatával és döntést hoztak arról, hogy a merénylők előtt le kell zárni a szerb-bosnyák határt. Habár nyíltan ezt a szerző nem mondja ki, de mindezzel azt is bizonyítani próbálja, hogy a szerb kormánynak nem volt köze a tragikus eseményekhez. Protić óvintézkedése azonban nem vezetett eredményre. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a Fekete Kéz szervezet tagjai beépültek a hatóságokba, és így nem hajtották végre a kormány utasításait. Később azzal érveltek, hogy a merénylők már azelőtt átlépték a határt, hogy a kormány utasítását kézhez kapták volna.

Mint ismeretes, a trónörökös halála után Bécs 1914. július 23-án ultimátumot intézett Belgrádhhoz. A választ Pašić és Protić közösen fogalmazta meg, ennek részleteivel azonban a szerző nem foglalkozik. Nagyobb hangsúlyt helyez arra, hogy a szerb kormány mindent megtett annak igazolására, hogy nem volt köze a merényletnek. Ezt azzal is alátámasztja, hogy a hivatalos gyász idejére Protić Szerbiában betiltott minden zenés és nyilvános szórakoztató rendezvényt, Pašić pedig hivatalosan sajnálatát fejezte ki és személyes megrendülésének adott hangot. A világháború kitörését követően Pašić koalíciós kormányt kívánt létrehozni, ami párttársa ideiglenes háttérbe szorítását eredményezte. A szerb miniszterelnök a kormányalakítás során Apis véleményét is kikérte (külön követet menesztett hozzá Kragujevacba), aki az ellenzéki részvételt Protić és néhány más politikus távozásához kötötte. Protić leváltására azonban sajnos MacKenzie nem ad pontos időpontot. Először 1915 júliusát hozza a menesztés dátumaként, majd pár sorral később arról ír, hogy Protić novemberben hagyta el a kormányt. (227. o.) Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a radikális párti politikus végleg távozott volna a politikai életből. Pašić ugyanis már 1918 májusában visszahívta kormányába.

Protić azonban visszatérése előtt is tovább foglalkozott politikai kérdésekkel, amelyek közül MacKenzie a tanulmány következő részében az új délszláv állam létrehozása és berendezkedése körüli dilemmákat elemzi részletesebben. Miközben Pašić és a szerb radikálisok többsége centralista volt, Protić kezdetektől nagyobb önállóságot biztosított volna a Szerbiához újonnan csatlakozó területeknek. Nézete védelmében 1915 augusztusában a párt vezető testületéből is lemondott. Pašić azonban ennek ellenére őt jelölte a kormány képviselőjeként a Jugoszláv Bizottsághoz küldött delegációba. A bizottság tagjai 1917 júniusában Korfu szigetén találkoztak a szerb emigráns kormány tagjaival. 35 nap alatt több mint húsz plenáris ülést tartottak, és habár az ellentétek hamar nyilvánvalóvá váltak, július 20-án sikerült kompromisszumos megoldást kötni. Pašić a megbeszélések során végig unitarista nézetet képviselt, vele szemben a horvát Antun Trumbić az egyesülő területek eltérő jellege miatt a föderációt szorgalmazta. A kompromisszum keretében elfogadták, hogy a szerbek, a horvátok és a szlovének egyetlen népnek három ága, akik a Karadjordjević-dinasztia uralma alatt olyan alkotmányos és parlamentáris berendezkedésű országban kívánnak élni, ahol tiszteletben tartják a valláshoz, az eltérő ábécé (cirill és latin) használatához és a szavazáshoz való jogot. A kompromisszum keretében megszületett határozat azonban nem tisztázta az állam belső berendezkedését, így nyitva maradt annak véglegesítése, hogy az új államban a föderáció

vagy a centralizáció lesz-e a meghatározó elem. MacKenzie ennek ellenére a korfui nyilatkozatot alapvető jelentőségűnek tartja a királyi Jugoszlávia megszületésében, elismeri azonban, hogy az egyezmény megkötése előtt és közvetlenül utána keserű viták forrása volt. A szerző arra is rámutat, hogy habár kívülről nézve a deklaráció minden érdekelt fél igényét kielégítette, gyakorlatilag inkább kudarcot jelentett. A kudarcot a történész abban az értelemben használja, hogy a nyilatkozat aláírói alapvető kérdéseket utaltak át az alkotmányozó nemzetgyűlés hatáskörébe, ahelyett, hogy még az egyesülés előtt minden vitás kérdést rendeztek volna.

A viták vezettek az 1918. november 9-i genfi nyilatkozathoz, amelyet Pašić 1918. november 18-án írt alá. A tanulmány szerzője szerint ez a nyilatkozat egyfajta dualizmust vetített volna előre a régi szerbiai és montenegrói területek és a Monarchia most csatlakozó részei között. Ez azonban Protić és Sándor számára elfogadhatatlan volt. Leginkább persze azért, mert a nyilatkozat meg sem említette a Karadjordjević-dinasztiát. A korfui szerb kormány nevében Protić kezdettől fogva ellenezte a nyilatkozatot és megpróbálta Pašićot lebeszélni aláírásáról. Sőt, egyenesen úgy vélte, hogy az egykori Monarchia területén élő délszlávok csak „materialista értelemben” szabadultak meg az osztrák-magyar kötöttségektől, szellemileg azonban továbbra is az osztrák-magyar ideológia hatása alatt maradtak. Ennek ellenére később Protić maga is megegyezésre törekedett a horvátokkal, ahogyan arra MacKenzie tanulmányában részletesen ki is tér. A genfi találkozó jelentőségét egyébként a történész abban látja, hogy az megmutatta a Jugoszlávia belső hatalmi viszonyainak, berendezkedésének kialakításában érdekelt felek eltérő érdekeit. A szerző úgy látja, hogy 1918 novemberében egyedül az egyesült ország iránti igény volt biztos, minden más viták és félreértések forrásává vált. A viták az új állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrejötte után is tovább folytatódtak.

A további vitákkal kapcsolatban MacKenzie megjegyzezi, hogy a „háromezres nemzet” valójában nem rendelkezett közös múlttal, az eltérő állami hagyományok pedig megnehezítették a közeledést. Stjepan Radić, a legjelentősebb horvát politikus például elvből elvetette a királyságot. (Ezt egyébként pártja neve is tükrözte: Horvát Köztársasági Parasztpárt.) Az új állam első miniszterelnökének Sándor Protićot nevezte ki, aki két harmad részben szerbekből állította össze kabinetje tagjait. A kormányba bekerült még 4 horvát, 2 szlovén és egy boszniai muszlim származású miniszter is. (A bosnyákokat majd csak az 1970-es években fogják önálló nemzetként elismerni.) Az új kormányban Trumbić lett a külügyminiszter, Svetozar Pribičević, a horvát-szerb koalíció vezetője a belügyminiszter, a demokrata párti Ljubomir Davidović pedig az oktatási miniszter.

Hamarosan összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés is. Az állam politikai berendezkedéséről pedig négy eltérő nézet kristályosodott ki. A demokráta centralizációt szorgalmaztak, miközben ideológiai alapként elfogadták a „háromegegy nemzetet.” A radikálisok (a parlamentben ők voltak a legerősebbek) hasonlóan centralizációt óhajtottak, de lehetőséget láttak a nemzetek szabad fejlődésére is. A szerb köztársaságpártiak decentralista nézetet képviseltek, míg a szlovén Néppárt, a Horvát Parasztpárt és a montenegrói képviselők valamilyen formában föderációs alpra helyezkedtek. A horvát megközelítés szerint egyébként Jugoszlávia két független és szabad nép megállapodásának köszönhető létrejöttét, hasonlóan Ausztria és Magyarország 1867-es kiegyezéséhez.

Az alkotmányos berendezkedés jellege körüli vitában Protić bizonyos értelemben sajátos álláspontot képviselt. A tanulmány további részében MacKenzie ezzel ismerteti meg az olvasót. Miközben a radikálisok a centralizációt képviselték, Protić decentralizációt hirdetett, és kész volt tiszteletben tartani a meglévő történelmi régiók autonómiáját. A szerző ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy visszatekintve, Pašićyal folytatott vitájában Protićnak volt igaza. Az utóbbi a királyi Jugoszlávia „dicstelen bukását” is előre látta, amikor egyik írásában kifejtette, hogy amennyiben a horvátok ellenére centralizációra kerül sor, akkor akár „minden horvát mellé egy szerbet is állíthatnának rendőrként.” (234. o.) MacKenzie a politikus további érdemének tartja, hogy őszintén hitt abban, hogy az állampolgároknak szabadon választott képviselőik útján jogukban áll véleményt nyilvánítani. Ezért valódi nemzeti képviseletet sürgetett – a radikálisok közül egyetlenként. Protić széles öngazgatása tehát a föderáció felé közelített, ez utóbbit azonban elvetette.

Alkotmánytervezetében fenti nézeteit részletesebben is kifejtette. Protić számára ugyanis nem az volt a legfontosabb kérdés, hogy a szerbek és a horvátok egy népet alkotnak-e, hanem hogy egy népnek érzik-e magukat. Alkotmánytervezetében – szemben Pašić 30 közigazgatási egységével – kilenc regionális körzetet hozott volna létre. Szerbia mellett Régi-Szerbia és Macedónia; Horvátország és Szlavónia; Bosznia; Montenegro és Hercegovina; Boka és Primorje; Dalmácia; Slovenačka és Prekomurje, valamint a Szerémség a Bácskával és a Bánáttal együtt alkotott volna egy-egy területi egységet. Tervezetét azonban a párt 1920. december 23-án tartott ülésén a radikálisok elvetették. Pašić ugyanis kategorikusan ellenzett minden, decentralizáció felé mutató kompromisszumot és inkább a centralista Demokrata Párttal sürgetett együttműködést.

Az 1921. június 28-án kiadott vidovdani (Vid napi) alkotmány Pašić és a centralista elképzelések győzelmét jelentette. Mint az az eddigiekből is nyilvánvaló, ezzel Protić egyáltalán nem értett egyet, a várható következményeket a nemzeti és az államegységre nézve is veszélyesnek tartotta. Nézeteit egyébként több újságcikkben ki is fejtette. Protić ugyanis, ahogyan azt az amerikai történész kiemeli, a politikus mellett újságíró is volt. Az alkotmány revíziójának kérdésében jelent meg írása Revizija Vidovdanskog Ustava [A Vid napi alkotmány revíziója] címmel a *Balkan* lapban, legfőbb orgánuma azonban a *Radikal* lap volt. Ezt ugyanis kollégája, Momčilo Ivanović szerkesztette.

A centralizáció-föderáció problémájával összefüggésben Protić egyre inkább a társadalmi kérdések felé fordult. Ezzel kapcsolatos nézeteit szintén újságcikkekben fejtette ki, mint például a Jedna džava – Jedan suverenitet [Egy állam – egy szuverenitás] a *Samouprava* [Autonómia] lapban vagy a Jedna džava ili federacija!-ban [Egy állam vagy föderáció!]. A szerb politikus belpolitikai okokból a föderációt alkalmatlannak tartotta, mivel a lakosság etnikailag és vallásilag meglehetősen kevert volt. Véleménye szerint a föderáció bevezetése csak tovább erősítette volna a meglévő megosztottságot, ami végső soron súlyos konfliktusokhoz vezethetett volna. A föderáció Protić számára nem jelenthetett államot, hanem eltérő államok szövetségként értelmezte azt. A föderalizmust nagyon bonyolult államformának tartotta, amely konzervatív nézetekhez vezet és ezáltal gátolja a gyors nemzeti fejlődést. Meglátása szerint a nemzetközi körülmények is a föderáció ellen szóltak, mivel az gyenge államot eredményezett volna.

Habár elvetette a föderalizmust, a centralista alkotmányt ugyanolyan károsnak tartotta. 1921. szeptember 21-én, a szerbekhez intézett proklamációjában (Proglas Srpskom naroda; Kiáltvány a szerb nemzethez) kifejtette, hogy mivel az alkotmányra nem lehetséges korrekt kapcsolatokat alapozni, így az Jugoszlávia összeomlásának legfőbb oka lesz. Protić lépései MacKenzie szerint az alkotmány revideálásának kezdetét jelentették, amit az ellenzéki pártok vezetői is értékelték. A horvát ellenzék a szerb politikus nyilatkozatait komoly rendezési kísérletként értékelte, amely a belpolitikában új kapcsolatokhoz vezethet. Kezdeményezését hasonlóan pozitívan értékelték a szlovéniai és a vajdasági szerb politikusok is. Protić már ezt megelőzően, 1921 júliusában Zágrábba utazott, ahol Radićyal három alkalommal is megbeszélést folytatott. Ez azonban nem vezetett eredményre, mert a szerb politikus nem volt hajlandó elfogadni a horvátok „háromegegy nemzetről” szóló megközelítését. Pašić és a radikálisok azonban bírálták írásait, annak ellenére, hogy hivatalosan nem reagáltak nézeteire.

Pašić és Protić a centralizáció kérdésében fokozatosan végleg eltávolodott egymástól. Habár Pašić a nyilvánosság előtt óvakodott attól, hogy a radikális párt másik alapító tagját bírálja, valójában félreállítására törekedett. Mindeközben Protić is fokozatosan felismerte nézeteinek megvalósíthatatlanságát. Ezért még az alkotmány elfogadása előtt, 1921 májusában távozott a parlamentből, majd kilépett a Radikális Klubból. Végül magából pártból is kizárták. Támogatásul mindössze egy képviselő távozott vele. MacKenzie szerint ez azt mutatja, hogy Protić túlbecsülte erejét és párton belüli tekintélyét.

Habár a szakítás fájdalmasan érintette, Protić nem tekintette véglegesnek félreállítását. Igaz, hogy az alkotmány kérdésében eltérő nézetet képviselt, a radikálisok minden más lépését támogatta. Az 1923-as választásokon függetlenül próbált mandátumot szerezni, sikertelenül. Belgrádban és szülőföldjén, Kruševacban is vereséget szenvedett, nem sokkal később pedig a megtört politikus távozott az élők sorából.

David MacKenzie tanulmányában Stojan Protić szerb radikális politikus közéleti pályájának utolsó tíz évét vizsgálta fel. A tanulmány a fiatalabb történészgenerációt képviselő *Dejan Djokić*hoz hasonlóan (Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia [Bizonytalan kompromisszum. A két világháború közti Jugoszlávia története], London: Hurst & Co., 2007) a hangsúlyt a centralizmus-föderalizmus kérdésében a megegyezésre helyezte. A tanulmány kronologikus vezérlő elvet követve 1913-tól kezdve vizsgálta fel a szerb történelem legfontosabb eseményeit és Protićnak a fejleményekben játszott szerepét. Sajnos pár hibára is fel kell hívnunk a figyelmet. Habár MacKenzie kronologikus rendező elvet követett a megírás során, főként a tanulmány második felében, a jugoszláv berendezkedéssel kapcsolatos dilemmák ismertetésénél többször minden utalás nélkül váltogatja az eseményeket, ami jelentősen megnehezíti azok számára a tanulmány megértését, akik nem foglalkoztak elmélyülten a kérdéskörrel. Ettől eltekintve azonban az idézetekben gazdag, levéltári forrásokra, korabeli újságcikkekre és az érintettek politikai írásaira támaszkodó tanulmány érdekes betekintést nyújt nem csak egy politikus nézeteibe, hanem a kor szerbiai, majd jugoszláviai politikai gondolkodásába is.

David MacKenzie: Stojan Protić's Final Decade and Serbia's Radical Party, 1913–1923. (Stojan Protić utolsó évtizede és a Szerb Radikális Párt, 1913–1923) *East European Quarterly* 2008/3. 223–251. o.

Vukman Péter